

ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN İLE İ'RÂBÜ'L-KUR'ÂN'LARIN KARŞILAŞTIRILMASI

Doç. Dr. Durmuş Ali KAYAPINAR (*)

GİRİŞ

İ'râb'ül-Kur'ân konulu kitaplar üzerinde araştırma yaparken, bunların Me'âni'l-Kur'ân'larla tedâhül hâlinde olduklarını fark ettik. Bunun üzerine Me'âni'l-Kur'ân'ların ne oranda İ'râb'a yer verdikleri hususu üzerinde durmak ihtiyâcını duyduk.

İ'râb, en geniş anlamıyla anlamak ve anlatmak, manayı muhâtaba hiçbir eksiklik yada fazlalık yapmadan aktarabilmek demek olduğu fikrinden hareketle, Me'ânîlerin de bu bakımdan birer İ'râb'ül-Kur'ân niteliği taşıdıklarını gördük.

Rivâyet tefsirinin dirâyet tefsirine geçişi noktasında yer alan bu kitapların tam anlamıyla birer İ'râb'ül-Kur'ân olmasalar bile; daha geniş anlamda, birer Lügavî Tefsîr olduklarını müşâhede ettik.

Tabii ki, İ'râb ve me'ânî kitapları arasında gerek yapı, gerek muhtevâ ve gerekse konuyu ele alış ve inceleyiş bakımından büyük farklılıklar vardır.

İşte biz bu çalışmamızla, bu kitaplar arasındaki benzer ve farklı tarafları tespit etmek sûretiyle, Me'ânî ve İ'râb kitaplarının ilişkilerini belirlemeyi hedef tuttuk.

Konuları sâdece kelimelerin yapı, telaffuz ve manalarına inhisâr eden sarf, iştikâk, garîb, lügat, müphem, müşkil, vücûh ve nezâir ve ez-dâd gibi ilim dalları ile; kelimenin cümle içerisinde yer alırken cümlenin bütünü içerisinde oynadıkları rol, manaya yaptıkları katkı ve edâlarını ve bunların usûllerini konu edinen nahiv, usûl'ün-Nahiv, kıraat ve ayrıca şiirden istişhâd gibi edebî ilimleri de içine alan me'âni'l-Kur'ân'ların birer Lügavî Tefsîr olarak İ'râb'ül-Kur'ân'larla olan yakın ilişkisinin belirlenmesini gerekli gördük ve bu çalışmamızı bu noktayı belirlemeye hasır ettik.

(*) S. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN ve İ'RÂB'ÜL-KUR'ÂN KARŞILAŞTIRMASI

Nahivle ilgili bütün kitaplar aslında bir bakıma İ'râb'ül-Kur'ân kitabıdır. Çünkü Nahiv, Arap Dili Grameri, sadece Kur'ân âyetlerini, koyduğu kâidelerin birer şahidi olarak ele almamış aynı zamanda âyetlerin, tesbit ettiği kâidelerle doğru okunması, düzgün telaffuzu ve doğru anlaşılmasını gâye edinmiştir. Yalnız gramer kitapları her ne kadar ilk kaynak ve ana hedef olarak Kur'ân'ı gözetmişlerse de, elde ettikleri formül sonuçları sadece Kur'ân'a değil; Hadis, Fıkıh, Edebiyat ve benzeri tüm arap diline teşmil etmek suretiyle faydanın daha şümüllü olmasını sağlamışlar ve böylece "İ'râb'ül-Kur'ân"ın temel kitapları olmalarına rağmen bir bakıma tüm arap dilini kapsadıkları için İ'râb'ül-Kur'ân literatürü dışında kalmışlardır.

İ'râb'ül-Kur'ân literatürü deyince akla sâdece Kur'ân'ın İ'râbına inhi-sâr ettirilen, Kur'ân'ın tümünü veyâ bir kısmını nahiv kâidelerinin ışığında inceleyen kitaplar gelir. Bilindiği gibi Rasûlüllâh zamanında Kur'ân'dan başka hiçbir şey yazılmıyordu. Zira Rasûlüllâh S.A.:

لا تكتبوا عني شيئاً غير القرآن ومن كتب عني غير القرآن فليحمه

: Benden Kur'ân'dan başka hiçbir şeyi yazmayın. Kim benden Kur'ân'dan başka bir şey yazmışsa onu imhâ etsin..." (1) hadisi ile Kur'ân'ın yazılmasını emir buyurmuş, hadislerin yazılmasını yasaklamıştı.

Bu durumda Rasûlüllâh zamânında kitap yazmak diye bir şey söz konusu olmadığı için, o devrede diğer sâhâlarda olduğu gibi, İ'râb'ül-Kur'ân konusunda da bir literatür söz konusu olamazdı.

Ömer b. Abdilazîz'in emriyle hadislerin tedvini başlayınca Kur'ân'la ilgili hadisler, Sahâbe ve Tâbiî kavilleri - ki bunlar merfû' hadis hükmündedir - bir yandan hadis mecmualarında toplanırken, öbür yandan da lahni: "Kur'ân yada arapçayı yanlış telaffuzu önleme ve doğru anlamayı sağlama" uğrunda yürütülen "en geniş anlamıyla dil" çalışmaları ışığında Kur'ân'ı inceleyen, rivâet tefsirinin hadis içerisinde cem'i ile nahiv kâidelerinin tedvininin kavşak noktasında yer alan kitaplar tedvin edilmeye başlandı. İşte bu kitaplar "Meânî'l-Kur'ân" kitaplarıdır.

"En geniş anlamda dil" ifâdemiz, Süyûtî'nin şu sözlerinde manasını bulacaktır. : "İbn'ül-Enbârî, Nüzhet'ül-Elİbbâ'da ulûmu edebiyenin; Lügat, Nahiv, Sarf, Aruz, Kavâfi, San'at'üş-Şi'r, Ahbâr'ül-Arab ve Ensâb'ül-Arab olmak üzere sekiz tane olduğunu söylemiştir. Biz bu sekiz ilme ken-

(1) Müslim :Zühd: 72. Sahihu Müslim Terceme ve Şerhi, Ahmet Davutoğlu: II/477.

di vaz'ettiğimiz iki ilmi daha ilâve ettik. Bunlar: Nahivde Cedel ve Nahiv Usûlü ilimleridir... Zira Nahiv, menkûlden alınmış ma'kûldür. (Yani, Kur'ân ve Hadisten alınıp akılla sonuca bağlanmış kâidelerdir." (2)

Sonradan Ulûm'ül-Kur'ân içerisinde birer müstekil ilim hâline dönüşen Garîb'ül-Kur'ân, Mühemât'ül-Kur'ân, Müşkil'ül-Kur'ân, El-Vücûh v'en-Nezâir gibi ilimler, Suyûtî'nin sözünü ettiği mezkûr ilimler içerisinde bir halîta hâlinde İ'RÂB ile memcûz olarak *Me'ânî'l-Kur'ân*'larda yerini bulmuştur.

Kur'ân'ın i'râbı, âyetlerin manalarını gereği gibi anlamayı gaye edindir. Âyetler de kelimelerden meydana gelir. Kelimeler doğru söylenmezse, manaları iyi bilinmezse, kelimelerden oluşan âyetlerin manaları da bilinmez. Şu halde i'râb, hem kelimenin manasını, hem yapısını, hem de âyet içerisindeki diziliş ve telaffuz biçimini ilgilendirmektedir. Bu manada i'râb ise, mana, medlûl ve iştikâk olarak, cümlenin önce kelime kelime, sonra cümledeki diziliş ve hareke olarak gramer kurallarına göre tahlilinin en geniş anlamdaki ifâdesi demek olan *Me'ânî'l-Kur'ân*'larda gerçekleşen i'râb'dır. Eğer biz buna bir de i'râb'ın geniş anlamı, ibâne ve ifsâh, açık bir şekilde anlayıp anlatmak anlamını katarsak, o zaman *Me'ânî'l-Kur'ân*'ların birer i'râb'ül-Kur'ân olduklarını rahatca söyleyebiliriz. Buna, zaman zaman içerisinde yer aldığını gördüğümüz rivâi açıklamalar engel teşkil edecek yoğunluk ve nitelikte değildir.

Bilindiği gibi, Kur'ân tefsirleri nakil ve akıl olmak üzere iki yöne yönelmişlerdir. Naklî tefsirler, Rasûlullah'ın kavil, fiil ve takrîrleriyle, Sahâbe ve tâbiinin nakillerine dayanan Rivâyet Tefsirleridir. Aklî Tefsirler ise dirâyete dayanan tefsirlerdir. Bazı âlimler rey ile yapılan tefsirin haram olduğu görüşündedirler. Bazıları da şu dört şartla bunu câiz görürler:

1 — Zayıf ve mevzû' hadislerden kaçınarak Rasûlüllâh'tan yapılan nakil (3).

2 — Sahâbelerin kavillerini almak - ki bunun mutlak olarak merfû' hadis hükmünde olduğu söylenmiştir. Zira Kur'ân arap diliyle nâzil ol-

muştur. (نزل بلسان عربي مبين) (4)

İbnü Abbâs, tefsiri dört kısma ayırmıştır. Bunlardan biri, arabın kelâmından anlayıp bildiği kısımdır. Arabın bildiği de dil ve i'râbtır.

(2) Es-Süyûtî, Abdürrahmân b. Ebi Bekr-El-İktirâh Fî İlmî Usûl'in-Nahv: 3.

(3) Ez-Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh, El-Bürhân Fî Ulûm'ül-Kur'ân: 2/156.

(4) Eş-Şu'arâ sûresi, âyet: 59.

3 — Lügatı kesinlikle arap kelâmı ışığında ve ölçüsünde almak (5).

4 — Kelâmın iktizâ ettirdiği ve şeriat kânûnunun delâlet ettiği manayı almak (6).

Rey ile tefsir yapan müfessirde bulunması gereken bu şartlara baktığımız zaman, üçüncü ve dördüncü şartın, Kur'ân nassının lügavî tarafını ele aldığı ve böylece rey ile tefsir yapan müfessirin hedefine varabilmek için ara sıra lügata baş vurduğunu görürüz. Bu başvuru ve yararlanmanın müfessirden müfessire değiştiği, bazısında az bazısında çok olduğu gözlenir. Bazı müfessirler tümüyle yada büyük çoğunlukla bize "LÜGAVİ TEFSİR" dediğimiz tefsir çeşidini veya "ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN" kitaplarını sunar (7).

Ebû Ubeyde ve Ahfeş'in Me'ânilerine baktığımızda, Ebû Übeyde'nin çoğunlukla "Garîb"e önem verdiğini, Ahfeş'in meânîsini ise bize ulaşan geniş ve şümulü bir lügavî incelemeyi içeren en eski kitab kabûl edebileceğimizi görürüz.

Ahfeş'in Me'ânisi, bütün lügavî yönleri ihtimâm eden lügavî bir tefsirdir. Onda hem seslere, hem sarfa, hem nahve hemde delâlete ihtimâm gösterilmiştir (8). Zaten müellifi Ahfeş en büyük nahiv imâmlarından biridir (9).

O, mu'cem, tefsir, kırâet, nahiv ve benzeri konularda kitap te'lif eden eski müelliflerin, kitaplarına nakiller ve ictibâsalar yaptıkları bir kaynak eserdir. Kur'ân'ın lügavî incelemelerini yapan kitapların çoğu, ondan yapılmış birçok nakilleri ihtivâ etmektedir. El-Kisâi ve El-Ferrâ ona baş vurmuş; Es-Sa'leb, Ebû Alî'l-Fârisî, İbnü Cinnî, Ebû Hayyân, Ez-Zemahşerî, El-Cevherî, İbnü Menzûr ve diğer birçok âlim ondan faydalanmıştır (10).

Ahfeş, kitabında pek çok ve çeşitli nahiv meselelerine yer vermiştir. Bunların cümlelerin yapısıyla ilgili olanları: hazf, ziyâde, mutâbakat ve i'râbtır (11).

Ahfeş, Kur'ân'ı tefsir ederken sâdece nahiv meseleleriyle kalmamış, aynı zamanda sarf ilmini ilgilendiren meseleleri de dikkatle incelemiş; kelimenin yapısını, isimlerin vezinlerini incelemiş; müfredi, cem'i, cem'ül-cem'i açıklamış; müzekkeri, müennesi, isimlerin tasğiri ve sâir sarf me-

(5) Ez-Zerkeşî, Bedrûddîn Muhammed b. Abdillâh, El-Bürhân Fî Ulûm'il-Kur'ân: 2/164.

(6) age: 2/156 - 161.

(7) Ahfeş'ül-Evsat, Ebu'l-Hasen Sa'id b. Mes'ade, Me'ânî'l-Kur'ân: I/55.

(8) Ahfeş'ül-Evsat, Ebu'l-Hasen Sa'id b. Mes'ade, Me'ânî'l-Kur'ân: I/57.

(9) age: I/57.

(10) age: I/57.

(11) age: I/107.

selelerini ele almıştır (12). Fiillere itinâ etmiş, binâlarını açıklamış, zor olanlarının çekimini yapmış, vezinlerine ve bu vezinlerin manalarına bakmış ve bazı fiillerdeki i'lâleri vermiştir (13).

Bütün bu nakiller Me'ânî'l-Kur'ân'ların dirâyet tefsîrine geçiş noktasında karşımıza çıkan *Lügavî Tefsîr*'lerin, aslında, en geniş anlamıyla birer *İ'râbü'l-Kur'ân* olduklarının isbâtıdır. Eğer bu görüşe karşı, me'ânîlerin şiirden şâhidlere ve birçok vecih ve kırâatlere yer verdikleri ileri sürülecek olursa bunun, aynıyla, belki dahada fazlasıyla *İ'râbü'l-Kur'ân*'larda da mevcut olduğunu isbât için sanırım El-Ukberî'nin *İ'râbü'l-Kur'ân*'ının muhtevâsını değil, sâdece adını vermek kâfi gelecektir :

املاء ما من به الرحمن من وجوه الاعراب والقراءات في جميع القرآن

Ayrıca Et-Taberî, şiirle istişhâd, ğarîb ve müşkil konusunda şöyle demektedir: "Eshâb ve tâbiinden Ğarîb'ül-Kur'ân ve Müşmil'ül-Kur'ân'a lügat ve şiirle huccet getirilebileceğine dâir haberler vârid olmuştur. Bunlar, nahivcilerin bu husustaki mezheplerinin doğruluğunu ve onlara karşı çıkıp reddedenlerin yanlışlığını ortaya koyan delillerdir. İkrime'nin İbnü Abbâs'tan nakl ettiği şu haber bu cümledendir: "İbnü Abbâs dedi ki: Benden Ğarîb'ül-Kur'ân'ı sorarsanız şiire sarılınız, onu şiirde arayınız (derim). Çünkü şiir arabın dîvânıdır." (14).

Ez-Zerkeşî'de bu noktaya şu sözleriyle ışık tutmaktadır: "Ğarîb'ül-Kur'ân, mânâları sözün siyâkından yakalar. Çünkü mânâlar lafızların, özellikle medlûllerinden ibârettir. Ebû Amr b. Salâh şöyle demiştir: - "Tefsîr kitaplarında gördüğüme göre, "Ehl-i Me'ânî şöyle dedi, Ehl-i Me'ânî böyle dedi..", denmiştir. Bu ehl-i Me'ânî tâbiri ile kast edilen *Me'ânî'l-Kur'ân* kitaplarını yazan Ez-Zeccâc gibi âlimlerdir. El-Vâhidî'nin bazı sözleri arasında: - "Ehl-i Me'ânî'nin çoğu: El-Ferrâ, Ez-Ceccâc ve İbnü'l-Enbârî şöyle demişlerdir.." ifâdesi yer almıştır." (15).

Bir büyük nahiv âlimine muğlak bir şiirin i'râbı sorulunca, "mânâsını söyleyin, i'râbını yapayım.." cevabını vermesi darbı mesel olmuştur. Et-Taberî ve Ez-Zerkeşî'nin yukardaki sözleri, mânâ ve i'râb lâzım-ı gayri müfâriklarının, faydalanabilecekleri her şeyden faydalandıklarını; Nahiv, Sarf, Lügat, Siyâk, İstikâk, Şiir vb. bütün ilim dallarını kullandıklarını ve i'râbın bütün bu lügavî ilimlerin bir sonucu, ve tâbir câizse bir hasadı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Ehl-i Me'ânî denilen *Me'ânî'l-Kur'ân* mü-

(12) age: I/106.

(13) Ahfeş'ül-Evsat, Ebu'l-Hasen Sa'id b. Mes'ade, Me'ânî'l-Kur'ân: I/106 - 107.

(14) Et-Taberî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Cerîr, El-Câmi' Li Ahkâm'il-Kur'ân: I/24.

(15) Ez-Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh, El-Bürhân Fi Ulûm'l-Kur'ân: I/291.

elliflerinin bu işin mütehasşısırları olduklarını ve kitaplarının, tefsirlerinde yer yer i'râb ve dil açıklamalarına girmek zorunda kalan bütün müfessirlerin tefsirlerine kaynak teşkil ettiğini belirlemede; ve bütün tefsirlerin de belli bir oranda i'râb'ül-Kur'ân'lar olduğunu tevsik etmektedir.

Ez-Zeccâc'ın Me'ânî kitabının adı : (اعراب القرآن ومعانيه) dir.

Görüldüğü gibi, bu kitabın ismi hem "Me'ânî", hem de "i'râb" kelimesini ihtivâ etmektedir. El-Isfehâni'nin Me'ânî'sinin adı :

(رياضة الألسنة في اعراب القرآن ومعانيه) dir. Bu kitabın ismi de

hem i'râb, hem Me'ânî kelimesini içerisine almaktadır (16). El-Ferrâ'nın Me'

ânî'sinin adı : (تفسير مشكل اعراب القرآن ومعانيه) dir (17). Görül-

düğü gibi bu kitabın ismi de hem tefsir, hem müşkil, hem i'râb, hem de Me'ânî kelimesini içine almış bulunmaktadır. İbnü Azûz'un kitabının adı :

(الفائدة في معنى و اعراب آية الفائدة) dir (18). Eş-Şeybânî'nin kita-

bının adı da : سراج الهدى في معاني القرآن و اعرابه dir (19). Bu iki eserin her ikisi de yine i'râb ve me'ânî kelimelerini ihtivâ etmektedir.

Mânâ, i'râb... Mânâ mı, i'râb mı?... İrâb mı mana için yoksa mana mı i'râb içindir?... teselsülü..

Bu misaller bize, sâdece mana - i'râb ikilisinin devr-i dâimî çıkmasını göstermekle kalmaz, aynı zamanda me'ânî ve i'râb konulu kitab isimlerinin dahi tedâhul hâlinde olduğunu açıkca gösterir.

Şimdi bu kitab isimlerine baktığımızda, bunları i'râb'ül-Kur'ân kitabı olarak mı, yoksa Me'ânî'l-Kur'ân kitabı olarak mı kabul edeceğiz?...

Ez-Zeccâc'ın kaynaklarda geçen, fakat aslında mevcûd olmayan "i'râb'ül-Kur'ân"ı, aslında O'nun, yukarda adını verdiğimiz "Me'ânî'l-Kur'ân ve i'râbîhi" adlı kitabından başka birşey olmasa gerektir. İlerde yeri gelince işâret edeceğimiz gibi, Ez-Zeccâc'ın bu kitabının bazı yazmalarında adının "i'râb'ül-Kur'ân", bazılarında "Me'ânî'l-Kur'ân", bazılarında

(16) İbn'ün-Nedîm-El-Fihrist: 34.

(17) El-Ferrâ, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd, Me'ânî'l-Kur'ân: I/I. Dr. Ahmed Mekki'l-Ensâri, Ebû Zekerıyyâ'l-Ferrâ' ve Mezhebühü Fî'n-Nahvi ve'l-Lüğâ: 267. Burada Ferrâ'nın kitabının ismi: "Müşkilü İrâb'il-Kur'ân ve Me'ânîhi"dir.

(18) El-Bağdâdi, İsmâil Paşa b. Muhammed Emin El-Bağdâdi, İzâh'ul-Meknûn: I/60. Brock. s. 2/288.

(19) El-Bağdâdi, İsmâil Paşa İzâh'ül-Meknûn: 2/9, Zirikli, El-A'lâm: I/27. El-Bağdâdi, İsmâil Paşa Hedyiyet,ül-Ârifin: I/4.

da da her ikisi birlikte (Me'ânî'l-Kur'ân ve İ'râbihi" olduğunu gördük. Bu durum bir değerli muhakkiki "İ'râbü'l-Kur'ân El-Mensûb İle'z-Zeccâc" adıyla, başka bir âlime âit olduğu kuvvetle muhtemel olan başka bir kitabı. Ez-Zeccâc'ın İ'râbü'l-Kur'ân'ı diye tahkik edip neşr edecek kadar yanıtlanmıştı. Bu, kanâatimce, me'ânî ve i'râb kelimelerindeki iştirâkten kaynaklanan bir tedâhüldür. Yani, i'râb ve me'ânî kelimelerinin müterâdife yakın bir manada biri diğerinin yerine kullanılmış olduğunu; kimisinin aynı kitabı Me'ânî'l-Kur'ân, kimisinin İ'râbü'l-Kur'ân olarak ifâde ile yetinip, istinsâh ettiği nüshaya mezkûr isimlerden sadece birini yazdığını; kimisinin d eismi tam olarak, "Me'ânî'l-Kur'ân ve İ'râbihi" şeklinde verdiklerini görüyoruz.

Yukarda da misallerle belirlediğimiz gibi, Ahfeş'ül-Evsat'ın Me'ânî'sine baktığımız zaman onun bir İ'râbü'l-Kur'ân olduğuna hüküm ederiz. Nitekim mukkaddimesinde şöyle denilmektedir: "Ahfeş'ül-Evsat'da lügat üzerinde geniş ölçüde durulmuştur. O'nun Me'ânî'l-Kur'ân'ı, lügavî incelemelerdeki ufkunun genişliğine, kaynaklarının çokluğuna ve maddelerinin verimliliğine en güzel şahittir. O'nun me'ânî'si sesler, sarf, nahiv ve arapçanın üslûplarına delâlet konularındaki görüşleriyle doludur. O, bunun yanında Kur'ân'ın mânâlarının lügavî bir tefsirine varmaya çalışır (20).

Burada sözü edilen LÜGAVÎ TEFSİR tabiri İ'RÂB'ÜL-KUR'ÂN tabirinden daha geniş bir mana ifâde edebilir. Fakat ne kelimelerin lügat manaları nede ses bilgisiyle ilgili açıklamalar i'râbın dışında olan şeyler değildir. Zira ses olmasa hareke olmaz, hareke olmasa i'râb olmaz. İ'râb, manaları anlamak, sözleri kendi kuralları içerisinde tahlil etmek, doğru okuyuş, telaffuz gücü ve cümlelerin ana ve tâlî rukünlerini gereği gibi tanıyıp değerlendirmedir. Bu, ister bizim, hakkında eski İ'râb kitaplarının vaz' edildiği klasik lafzî i'râb ölçüleri içerisinde, ister daha geniş anlamda lügavî tefsir ölçüsündeki i'râb olsun, sonucu sâdece isim olarak değiştirir. Birinde İ'râbü'l-Kur'ân, öbüründe Me'ânî'l-Kur'ân olarak.. Birinde lafız, öbüründe manâ ağırlıklı olarak...

Bu noktayı Es-Süyûtî'nin şu cümleleri daha iyi aydınlatmaktadır:

"Bu ilim (İ'râbü'l-Kur'ân) çeşidinin faydalarından biri de manayı tanımaktır. Çünkü i'râb, manaları temyiz eder. Muhâtabı, mütekellimlerin maksatları üzerinde durdurur (21). Müfessirin bilmesi vâcib olan ilk şey, i'râbını yapmak istediği şeyin, i'râbını yapmadan önce, mânâsını anlamaktır. Zira i'râb mânânın bir fer'idir" (22).

(20) Ahfeş'ül-Evsat, Ebû'l-Hasen Se'id b. Mes'ade, Me'ânî'l-Kur'ân: 39.

(21) Es-Süyûtî, Abdürrahmân b. Ebî Bekr, El-İtkân: I/171.

(22) Açe.

İbnü'n-Nedîm, "Me'âni'l-Kur'ân" konusunda, "Me'âni'l-Kur'an ve Müşkilihî ve Mecâzihi" başlığı altında yirmibeş kitap ismi saymıştır. Bu isimler başlıkta da kısmen verdiği gibi, Me'âni'l-Kur'ân, Müşkil'ül-Kur'ân, Mecâz'ül-Kur'ân, Garîb'ül-Kur'ân ve İ'râb'ül-Kur'ân arasında dönmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bazen bir kitab için bu kelimelerin ikisini birden içine alan bir isim, bazen birkaçını câmî bir isim, bazen de sadece birini ihtivâ eden bir isim vermiştir. Özellikle hem "me'âni" hem de "İ'râb" kelimesinin ikisini birden içine alan kitab isimleri öbürlerine nazaran daha kabarıktır. Nisbeten daha az sayıda olmakla beraber "ğarîb" ve "müşkil" kelimesini içine alan kitaplarda vardır. Buna Mufaddal b. Selemi'nin:

(في معاني القرآن وغريبه ومشكاه)

adlı kitabı-

nı örnek verebiliriz (23). Kâtib Çelebi, onyedî tane Me'âni müellifi saymış fakat bunların kitaplarının isimlerini yanlarında zikr etmediği için İbnü'n-Nedîm'in verdiği mukâyese imkânını burada bulamadık (24).

Fuâd Sezgin de bu konuda şunları kayd etmiştir: "İkinci asrın ilk yarısında Kur'ân'ı sırf lügavî açıdan ele alan kitaplar te'lif edilmiştir. Bu kitaplar diğer tefsir ilimlerine zemin hazırlama görevini üstlenmişlerdir. Tefsirlerin ortaya çıkışından yarım asır önce zuhûr eden bu lügavî kitaplar aşağıdaki isimlerle zuhûr ettiler: *Garîb'ül-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân*, *Müşkil'ül-Kur'ân*, bir defasında da *Mecâz'ül-Kur'ân*. Bu kitapların çoğu kaybolmuş, bize bunlardan ancak önemli iki kitab ulaşabilmiştir. Onlarda Ebû Ubeyde'nin *Mecâz'ül-Kur'ân*'ı ve El-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'ıdır (25).

Fuâd Sezgin'in belirttiği bu iki kitaba bir de Ahfaş'ül-Evsat'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ının eklendiğine burada işaret etmek yerinde olur.

Görülüyor ki bu devrede *Me'âni*, *İ'râb*, *Mecâz*, *Müşkil*, *İ'râb* ve *Ğarîb* birbiriyle tedâhul hâlidir.

İbn'ün-Nedîm Ebû Übeyde'ye âit *Me'âni'l-Kur'ân* (26), *Ğarîb'ül-Kur'ân* (27), *Mecâz'ül-Kur'ân* (28) ve *İ'râb'ül-Kur'ân* (29) adlarında birçok kitap ismi vermektedir. İbn'ün-Nedîm'den sonra gelenler de bu konuda aynı şeyi yapmışlardır. Prof. Dr. Fuâd Sezgin Ebû Übeyde'nin *Mecâz'ül-Kur'ân*'ına yaptığı mukaddimesinde kendi kanaatini şöyle belirtiyor: "Burada aklımıza şu soru gelmektedir: Ebû Übeyde acabâ gerçekten bu isimdeki kitap-

(23) İbn'ün-Nedîm-El-Fihrist: 34.

(24) Kâtib Çelebi, *Keşf'üz-Zunûn*: 2/1730.

(25) Sezgin, Prof. Dr. Fuâd, *Târih'ut-Türâs'il-Arabî*: I/197.

(26) İbn'ün-Nedîm, *El-Fihrist*: 34 ve 53.

(27) İbn'ün-Nedîm, *El-Fihrist*: 35 ve 53.

(28) İbn'ün-Nedîm, *age*: 38 ve 53.

(29) İbn'ün-Nedîm, *age*: 53.

ların hepsini mi te'lif etmiştir, yoksa bunlar birtek kitaba verilen isimler olup, o da şu elimizin altındaki Mecâz'ül-Kur'ân'dan mı ibârettir?!..."

"Zannediyorum ki Ebû Übeyde'nin çeşitli isimlerle ileri sürülen kitapları sâdece Mecâz'ül-Kur'ân'ından ibârettir. Yukardaki isimler ise onun Mecâz'ından ele aldığı konuların isimleridir. Zirâ o, bu kitabında Kur'ân'ın manalarından söz etmekte, garîblerini tefsîr etmekte, bu esnâda Kur'ân'ın i'râbını arz etmekte ve ifâde tarzlarını açıklamaktadır. İşte Ebû Übeyde'nin mecâzla anlatmak istediği mânâ budur. Belki İbn'ün Nedîm, bu kitabı hiç görmemiş, yalnız çeşitli kimselerden Ebû Übeyde'ye âit aynı kitabın değişik isimlerini işitmiştir.." (30).

• Ebû Übeyde'nin Mecâz'ül-Kur'ân'ı, bütün âyetlerin ve açıklamalarının başına "Mecâz" kelimesini getirir. Bu âyetin mecâzî böyledir, bu meselenin mecâzî şöyledir şeklinde mecâz kelimesini hep mânâ anlamında kullanır. Bu itibarla Mecâz'ül-Kur'ân'ın Me'âni'l-Kur'ân demek olduğu ortaya çıkar. Yoksa bunun belâğattaki "mecâz", hakikat mukâbili "mevâz"la hiçbir ilgisi yoktur. Belki dile, mâna ve i'râbla ilgisi vardır. Ebû Übeyde'nin şu sözü, onun bu kitabının en geniş manasıyla bir İ'râbü'l-Kur'ân kitabı olduğunun kendi diliyle itirâfından başka birşey değildir:

"Arab kelâmında olan garîb ve me'ânî, Kur'ân'da da mevcuttur (31). Selef, sahâbeler Rasûlü'lâh'a Kur'ân'ın manalarını ve Kur'ân'daki, arap dilinde benzer vecihleri bulunan şeyleri sormaktan müstağni idiler. Nitekim arap kelâmındaki i'râb vecihlerinin aynısı, garîbler ve me'ânîlerin benzeri Kur'ân'da da mevcuttur." (32).

Evet bu ifâdeler her ne kadar içerisine Me'ânî'den başka garîb, müşkil ve mecâz kelimelerini de alıyorlarsa da; bunlar, i'râb'ın hazırlayıcısı ve muhtevâsı içerisine dâhil şeylerdir. Dolayısıyla me'ânîler her ne kadar tam anlamıyla müstakil İ'râbü'l-Kur'ân'lar, Kur'ân âyetlerini bir bir ele alıp, sarf, nahiv ikâideleri ve kraet vecihleriyle tahlil eden İ'râbü'l-Kur'ân'lar değillerse de, muhtevâ olarak hiç değilse onların ele aldıkları konuları, onlardan sonra en geniş, bazı yönleriyle onlardan da geniş ölçüde ele alıp inceleyen kitaplardır. Nitekim İ'râbü'l-Kur'ân kitaplarında da mânâları kapalı, garîb ve müşkil kelimelerin yapı, mâna ve iştikâkları üzerinde durulur. Me'ânîlerde olduğu gibi onlarda da, Me'ânîler ölçüsünde olmasa da, gereğinde, arap dili ve şiirinden şahidler getirilir. Onlar da, çoğunlukla me'ânîler gibi, Kur'ân'ı başından alarak, kendi sırası içerisinde inceler.

(30) Sezgin, Prof. Dr. Muhammed Fu'âd, Mecâz'ül-Kur'ân Mukaddimesi: Sh: 17 ve 18.

(31) Ebû Übeyde, Ma'mer b. Müsennâ, Mecâz'ül-Kur'ân: I/18.

(32) Ebû Übeyde Ma'mer b. Müsennâ, Mecâz'ül-Kur'ân: I/8.

Dikkati çeken diğer bir nokta da Me'âni'l-Kur'ân'larla İ'râb'ül-Kur'ân'lar arasındaki gâye birliğidir. Her iki kitap türü de aynı maksatlar için te'lif edilmişlerdir. Şöyle ki :

Ebû Übeyde'nin Mecâzını te'lif etmesine:

اطلعتها كأنها رؤوس

(الشياطين)

(33) âyeti üzerinde kendisine sorulan bir soru sebep

olmuştur. Ebû Übeyde'nin bu soruya: "Allâh araba kendi kelâmı ölçüsünde konuşmuştur.." diyerek başlayan ve İmru'ül-Kays'ın şiirinden şâhid getirerek verdiği cevabın son derece beğenilmesi onu, Mecâzını te'life sevk etmiştir. Cevabının takdir edildiğini gören Ebû Übeyde: "Bu günden itibaren, öğrenmek isteyenlere, bu ve benzeri şekillerde bir kitab vaz' etmeye karar verdim. Basra'ya dönünce de "El-Mecâz" ismini verdiğim kitabımı te'lif ettim.." (34) demiştir.

Ebû Übeyde'nin Mecâzını yazmasına sebep bu... El-Ferrâ'nın Me'âni'sini te'lif etmesine sebep ise şudur:

"El-Ferrâ'nın talebelerinden Ömer b. Bükeyr (35) Er-Râviye, Halife Me'mûn'un vezîri Hasen b. Sehl ile birlikte yaşıyordu. Ömer b. Bükeyr, hocası Ferrâ'ya, Emîr Hasen'in sürekli olarak kendisine Kur'ân'la ilgili, cevabına hiçde hazırlıklı olmadığı birçok sorular sorup durduğunu, bu durumda kendisi için bir takım asılları toplamayı ve bunu ihtiyaç duyulduğunda baş vurulacak bir kitap hâline getirmeyi düşünecek olursan hemen yapmalısın şeklinde bir mektup yazdı. El-Ferrâ, bu mektubu okuyunca talebelerine: "Toplanın da ben size Kur'ân konusunda bir kitap yazdırayım.." dedi ve onlara bir gün belirledi. O gün onlar toplanınca Ferrâ onların yanına, mescide çıktı. Mescide kurrâdan bir müezzîn vardı. Ferrâ ona oku dedi. O da Fâtihayı okudu. Ferrâ'da açıkladı. Neticede Kur'ân'ın tümünü bu şekilde geçti. Ferrâ'nın bu kitabı bin varak idi. Bu, bu güne kadar benzeri te'lif edilmemiş ve hiçbir kimsenin birşey ilâve edemeyeceği bir kitaptı (36).

Ahfeş de Me'âni'sini El-Kisâi için yazmıştı. Kisâi, halife Hârûn'ür-Reşid ve vezîri Yahyâ'l-Bermekî'nin yanında büyük bir mevki-i itibâra sahipti. Bu durumu onu, halife çocuklarını eğiten bir mürebbî olmak durumundan, halifenin nedîmi ve sohbet arkadaşlığı rütbesine yükseltmiş-

(33) Saffât Süresi, âyet: 65.

(34) İbnü Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân: 5/236. Yâkût'ül-Hamevî, Şihâb'üddîn Ebû Abdillâh, Mu'cem'ül-Üdebâ: 7/164.

(35) El-Ensârî, Dr. Ahmed Mekki, Ebû Zekerıyyâ'l-Ferrâ: 269.

(36) İbnü Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân: 6/178. El-Ensârî, Dr. Ahmed Mekki, Ebû Zekerıyyâ'l-Ferrâ: 269 - 270.

tir (37). Halife, vezîr Yahyâ ma'rifetiyle ona birçok sorular yöneltiyor, o da cevap vermede ağır davranacak olsa azarlanıyor; çabuk cevap verecek olsa hataya düşmekten korkuyordu. Nihayet onu talebesi El-Ferrâ, içine düştüğü sıkıntıdan ağlar buldu. O, iki korku arasında kalmıştı. Biri Allâh korkusu, diğeri vezîr korkusu... Vezîrin Kur'ân ve manaları üzerinde yazdırdığı bu sorulardan olacak ki, talebesi Ahfeş'den Me'ânî'l-Kur'ân'ı te'lif ederek bu sıkıntıdan kendisini kurtarmasını istedi (38).

Me'ânî'l-Kur'ân'ların te'lifine yol açan bu örneklerle dayanarak şunları söyleyebiliriz :

Me'ânî'lerin te'lifi birtakım ihtiyâçlardan, Kur'ân âyetleri hakkında ilim meclislerinde ortaya atılan birtakım sorulardan doğmuştur. Bu sorular bâzen yalın haldeki lafızlar, bâzen tenkibler üzerinde, özellikle müşkil lafız ve tenkibler üzerinde, ortaya çıkıyordu. Şiirlerin, manası kapalı olanlarını açıklayan ilme nasıl "Me'ânî's-Şi'r", hadislerin müphem taraflarını açıklayan ilme "Me'ânî'l-âsâr" denilmişse; Kur'ân'ın anlaşılması zor ve açıklanmaya muhtaç kısımlarını açıklayan bu ilme ve bu daldaki verilen eserlere de *Me'ânî'l-Kur'ân* denilmiştir. İşte bu telif türü ortaya çıkan mezkûr sorulara cevap verebiliyor, nahv'in kaynağından ve arı arapçanın menbaından zaman ve mekân olarak uzaklaşmanın getirdiği yabancılaşmanın açtığı arayı doldurabiliyor, Kur'ân naslarındaki kapalılık ve işkâlleri giderebiliyordu. Rivâyet tefsirinde olduğu gibi, nakle dayalı değil de, arabın kelâmında gözettiği usul ve tanıdığı esaslar uyarınca Kelâm-ı ilâhî'yi tevcih, tahlil ve değerlendirmekle âyeti kerîmeler anlaşılabilir hale getiriliyordu.

Söz konusu ihtiyacın âlimleri, Kur'ân üslûbunu nahivcilerin müktesebâtı ile incelemeye inhisâr eden kitaplar ortaya koymaya sevk eden bir ihtiyâç olarak ortaya çıkması; nahivcilerin, sahib oldukları bilgileri, söz konusu araştırma sâhasında kullanmalarına, bir taraftan kendi kâidelerine Kur'ân'dan delil getirirken, öbür yandan Kur'ân âyetlerine kendi müktesebâtları olan nahiv kurallarıyla ışık tutmalarına, kırâet ve i'râb tevcihleri yaparak garib, mübhem ve müşkülleri açıklayıp i'râb ederek değerlendirmelerine bir imkân ve bir fırsat teşkil etti. Sözü edilen bu bölümler bazen Me'ânî kitapları arasında farklılık arz ediyor, bazı me'ânîler meselenin bir yönüne daha fazla, öbür yönüne daha az yer verebiliyordu. Fakat burada önemli olan halkın manayı anlamasını sağlamaktı. Lafız ile mana arasındaki mesâfe çok büyük olacak ki, bu inceleme tarzına halkın yönelişi çok şiddetli oldu. Çünkü Me'ânî'l-Kur'ân'ların ortaya

(37) İbn'ül-Enbâri, Ebû'l-Berekât Abdürrahmân, Nüzhet'ül-Elibbâ Fi Tabakât'il-Üdebâ: 71. Zirikli, El-A'lâm: 5/93 - 94.

(38) El-Kiftî, Cemâlüddîn Ali b. Yüsûf. İnbâh'ür-Ruvât alâ Enbâh'in-Nühât: 2/266.

çıkmasının zâhîrî sebebi her ne kadar halife ve vezîr meclisleri idiye de, aslında bu, umûmun ihtiyâcının bir ifâdesinden başka bir şey değildi. Zira bu meclisleri dolduranlar da halkın bir parçası idi. Aksi takdirde Me'ânî'ler karşısında halkın tutumunu gösteren şu sözlerin hiçbir manası kalmazdı :

İbnü Hallikân'ın nakl ettiğine göre, Ebû Büreyde şöyle demiştir: "El-Ferrâ Me'ânî'l-Kur'ân'ını yazdırmaya bağladığı zaman, onu yazmak için başına toplanan halkı saymak istedik, sayılarını tesbît edemedik. Sâdece toplanmış olan kadıları saydık seksen kadı idiler. İçerisinde kadı, âlim ve talebelerin yer aldığı büyük bir kalabalık, Ferrâ Me'ânî'sini tamamlayana kadar başından ayrılmayıp yazmaya devam ettiler (39).

Ayrıca istinsâh etmek üzere halka kitap varaklarını satmayı meslek edinen, bir çeşit kitabçıların türeyip El-Ferrâ'nın Me'ânî'l-Kur'ân'ından büyük kazançlar sağlamaları da söz konusu ihtiyacın halk tarafından şiddetle benimsenen bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir (40).

Görüldüğü gibi, ihtiyaç talebi doğurmuş ve Me'ânî'l-Kur'ân'ların te'lifine Kur'ân sevgisi, Kur'ân'ı doğru okuma ve iyi anlama arzusu, O'na hizmet aşkı, O'nun hâdimleri kervanına katılmâ şerefini kazanma iştîyâkı sebep olmuştur. İ'râb'ül-Kur'ân'ların te'lifinde de aynı sebebin hâkim olması, ve aynı gayenin güdülmesi, Me'ânî'lerin de birer İ'râb'ül-Kur'ân olduğunu gösteren bir diğer delildir.

Mekki b. Ebî Tâlib'in Müşkilü İ'râb'il-Kur'ân'ının mukaddimesinde yer alan şu sözleri, me'ânî ve İ'râb kitapları arasındaki bu sebep ve gaye birliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

"Emek çekilen, göz nûru dökülen, akıl yorulan ve ardından koşturulan ilimlerin en üstününün Allah teâlâ'nın Kitâbının ilmi olduğunu gördüm.." (41).

"Ulûm'ül-Kur'ân tâliblisinin, lafızlarını güzel telaffuz ve doğru okuma âşıklısının en yüce vazifesinin Kur'ân'ın kiraet ve lûgatlerini tanımak olduğunu gördüm.." (42).

"O'nu okuyan kimsenin muhtac olduğu en değerli şey, sâyesinde, Kur'ân okurken lahin (yanlış telaffuz) yapmaktan kurtulabilmesi, okuyuşu düzeltebilmesi, hareketlerin değişmesiyle değişebilen manalara muttali olması, Allâh'ın kulları için murad buyurduğu şeyleri kavraması için İ'râbı-

(39) İbnü Hallikân, Vefeyât'ül-A'yân: 6/178. İbnü'l-Enbârî, Nüzhet'ül-Elibbâ: 99.

(40) İbnü'l-Enbârî, Nüzhet'ül-Elibbâ: 99.

(41) El-Kaysî, Mekki b. Ebî Tâlib. Müşkilü İ'râb'il-Kur'ân: I/1.

(42) El-Kaysî, Mekki b. Ebî Tâlib. Müşkilü İ'râb'il-Kur'ân: I/1.

nı bilmesi, hareke ve sükûnları üzerinde tasarrufta bulunabilmesidir. Çünkü i'râb gerçeklerini tanımakla manaların çoğu anlaşılır. İşkâllerin çoğu açığa çıkar. Kast edilen gerçek hakıyla anlaşılır (43).

Ukberî'nin şu sözleri de yine Me'ânî ve İ'râb kitapları arasındaki sebep ve gâye müşterekliğinin güzel bir örneğini teşkil eder :

"İlim yolcusunun riâyette kusur etmemesine; uğrunda sıkıntılara katlanmaya bütün gücüyle itinâ etmesine en lâyük olan ilim, diğer ilimler için asıl, onlardan çıkan ihtilâflarda aleyhlerine ve lehlerine hüküm veren hâkim olan ilimdir. Bu da hiç şüphesiz Kur'ân-ı Kerîm'dir... Kur'ân ilimlerinin başta geleni, O'nun lafızlarını hâfızlarından almak, sonra erbâbindan mânâlarını elde etmektir. Mânâları üzerinde durmaya giden ve hedef ve maksatlarının açıklanmasını sağlayan en doğru yol, O'nun i'râbını, istikâkını ve hitâblarındaki gâyeleri bilmek ve sağlam imamlardan nakl edilen kırâet vecihlerine nazar etmektir..." (44).

Bu nakıillerden açıkca anlaşıldığı gibi, İ'râbü'l-Kur'ân kitapları, Me'ânî'l-Kur'ân kitaplarının bir fer'idir, bir parçasıdır, bir devamıdır.

Ukberî'nin aşağıdaki, İ'râbü'l-Kur'ân kitaplarını da eleştiren ifâdesinde, i'râbla me'ânînin birbiri içerisinde karışık bulunduğu açıkca ifâde edilmektedir :

"İ'râbü'l-Kur'ân konusunda te'lif edilen kitaplar pek çok ve tertip ve sınır bakımından çok farklıdır. Bunların hacim ve ilim olarak çok muhtasar olanları vardır, i'râba verdiği yer ve *i'râbla me'ânîyi birbirine karıştırma* bakımından çok geniş olanları vardır. Bunların hacmi küçük, ilmi çok olanını zor bulursun. Bunun için, içinde i'râbı ve kırâet vecihlerini hülâsa edeceğim, hacmi küçük ve ilmi büyük bir kitap yazmak istedim ve bu kitabı bu ölçüler içerisinde yazdım..." (45).

(616/1219) da vefât eden Ukberî'nin: "İ'râbü'l-Kur'ân kitaplarının i'râba verdiği yer ve i'râbla me'ânîyi birbiriyle karıştırma bakımından çok geniş olanları vardır..." şeklinde dert yanması sâdece, yedinci asırda dahi İ'râbü'l-Kur'ân'ların tam bir istiklâl elde edememiş olduklarını, Ukberî'nin zamanına kadar me'ânîleri ilgilendiren bilgileri de kısmen ihtivâ ettiklerini göstermekle kalmaz; aynı zamanda Me'ânî'lerin te'lifinin, İ'râbü'l-Kur'ân'ların te'lifinin başlamasıyla kesin bir şekilde sona ermediğini de gösterir.

Me'ânî'l-Kur'ân'lar, belirleyebildiğimize göre, Vâsıl b. Atâ: (131/738)

(43) El-Kaysî, Mekki b. Ebi Tâlib. Müşkilü İ'râb'il-Kur'ân: I/1 - 2.

(44) El-Ukberî, Ebü'l-Bekâ Abdüllâh b. Huseyn. İmlâü Mâ Menne Bihi'r-Rahmân Min Vücûhi'l-İ'râbî ve'l-Kırââti Fî Cemî'i'l-Kur'ân; mukaddime: I/3.

(45) Ed-Dâvûdi, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/255.

ile; İ'râb'ül-Kur'ân'lar ise, Kutrub, Ebû Ali Muhammed b. Müstenîr: (206/821) ile tedvîn edilmeye başlamıştır. Bu iki zâtın vefatları arasında bir asra yakın bir zaman vardır.

Ayrıca, İ'râb'ül-Kur'ân literatürünün başında yer alan Kutrub'un, Me'ânî'l-Kur'ân'ı da olduğu gibi (45), Kutrub dışında, El-Müberred (46) ve İbnü Kuteybe (47) gibi bazı müelliflerinde hem İ'râb'ül-Kur'ân'ları, hem de Me'ânî'l-Kur'ân'ları vardır.

Bu durum bize Me'ânî'lerin İ'râb'lardan önce başlayıp bir asra yakın bir süre onlara zemin hazırladığını; sonra, bir yandan İ'râb'ül-Kur'ân, Me'ânî'den tedricen ayrılırken Me'ânî'l-Kur'ân'larında kendi yollarına devam ettiklerini göstermektedir.

Ukberî'nin, İ'râb'ül-Kur'ân'ların tam olarak istiklâlini yeğleyen yu-kardaki ifâdesini Es-Sefâkusi'nin şu davranışı da desteklemektedir :

Es-Sefâkusi, hocası Ebû Hayyân'ın El-Bahr'ul-Muhîr'ini medh ettikten sonra: "Yalnız o, tefsir ile İ'râbı bir araya toplamak bakımından, tefsircilerin tuttuğu yolu tutmuş; bu sebeble El-Bahr'de güdülen gâye sapsmiş ve maksat dağılmıştır." (48) diyerek, hocasının tefsirini sâdece İ'râb-la ilgili yanlarıyla özetleme yoluna gitmiştir.

Es-Sefâkusi'nin bu davranışı İ'râb'ül-Kur'ân'ların istiklâlinin lüzumunu gösterdiği gibi; tefsir kitaplarının dahi İ'râbı içine aldığı açıkca ifâde eder.

Görüldüğü gibi, birer lügavî tefsir olan Me'ânî'l-Kur'ân'lar, daha geniş anlamda, rivâyet tefsiri ile dirâyet tefsiri arasında bir köprü; ihtimâm ettikleri yön, kullandıkları malzeme ve muhtevâlarındaki ağırlık bakımından İ'râb'ül-Kur'ân'lara hazırlanan birer zemin, birer temel teşkil etmektedirler.

Şimdi, öyle zannediyorum ki, önce hadîs kitaplarının tefsirle ilgili bölümleri içerisinde tedvîn edildiğini gördüğümüz rivâyet tefsirinin hadîs kitapları dışına çıkışını, peygâmbere ve sahâbe kavîllerine lügavî açıklamaların eklenişini, yeni tedvîn hâlindeki dîn ilimlerinin, Kur'ân'ın tefsiri sâhasında rol almasını temsil eden; İ'râb'ül-Kur'ân için bir temel, dirâyet tefsiri için bir köprü ve Kur'ân ilimlerinin istiklâli için bir örnek teşkil eden bu kitapların neler olduğunu tesbîte ve muhtevâlî bir literatürünü tedvîne sıra gelmiş bulunmaktadır.

(46) Ed-Dâvûdî, Tabakât'ül-Müfessirin: 2/269.

(47) İbnü'n-Nedîm, El-Fihrist: 78. Ed-Dâvûdî, Tabakât: I/245.

(48) Kâtib Çelebi, Keşfü'z-Zunûn: 122.

SONUÇ

Her şey bir ihtiyaç sonucu ortaya çıkar. Rasûlü'lâh S.A. zamanında sahâbîlerin özellikle dil konusunda fazla bir problemleri yoktur. Olsa bile, başlarında Kur'ân'ın getiricisi, en büyük müfessiri vardır. Ondan öte ilâhî ilme açık bir vahiy kapısı çalışmaktadır. Kur'ân'ın anlaşılması yolunda ortaya çıkan Me'ânî, İ'râb, Tefsir vb. ilim dalları; zaman ve mekân olarak vahyin kaynağından uzaklaşma, İslâm vatanının genişlemesi, müslüman nüfusun bütün milletleri içine alması gibi sebeplerle Kur'ân'ı doğru okuyamama, öncekiler için son derece basit olan şeyleri bile kavrayamama, değişik dillerin oluşturduğu hançerelerin Kur'ân telaffuzuna gereği gibi yatmaması gibi zorluklar ve bir müslüman olarak, herkesin Kur'ân'ı anlayabilme çaba ve ihtiyâcından doğmuştur.

Peyğamberimizin vefatını takip eden ilk yıllarda bu ihtiyâc ve zarûretlerin baskısıyla, bir yandan Me'ânî'l-Kur'ân'lar, bir yandan nahiv ilmi ve bir yandan Kur'ân'ın rivâyet tefsirlerini de içine alan Hadîs ilmi tedvîn yoluna girmeye başlamıştır.

Bu noktada arap diyârından ve saf arapçadan uzaklaşıp yeni dil ve milletlerle ihtilâtın etkisine giren müslümanların karşılaştıkları ortamın etkisiyle Kur'ân dili arapçadan da yavaş yavaş uzaklaştıkları, bu husûstaki güçlerinin nesilden nesle zaafa uğradığı görülmüştür.

İşte bu noktada Me'ânî'l-Kur'ân'lar devreye girmiş, gerek şiir, gerek nesir, gerekse bâdiyeden ayrılmamış arapların bozulmamış arapçalarını kullanarak, işâret etmeye çalıştığımız bu açığı kapatma cabasına girişmişlerdir.

İşte bu noktada yeni ve eski müslümanların, ibâdetlerinin gerçek ibadet olup olmayacağını belirleyecek olan Kur'ân'ın gereği gibi telaffuzu, kendilerini birer gerçek müslüman yapacak semâvî manaların gerçeğine uygun şekilde anlaşılması ihtiyacı önünde Me'ânî'l-Kur'ân'ların durduğunu gördük.

Kur'ân'ın bu ilk tefsirlerinin daha çok dil ağırlıklı olup, âyet ve âyetleri meydana getiren kelimelerin manalarını anlatabilmek için her malzemeyi kullandıklarını belirttik.

Her Me'ânî'nin büyük ölçüde birer İ'râbü'l-Kur'ân olduğunu, fakat her İ'râbü'l-Kur'ân'ın bir Me'ânî olmadığını gösterdik.

Bu iki tür kitaptan, Me'ânî'lerin dirâyet tefsirine geçilen bir köprü ve İ'râbü'l-Kur'ân'a yönelen bir başlangıç; hemen hemen bütün Kur'ân ilimlerinin bir nüvesi, bir kökü ve ilk kaynağı olduğuna işâret etmeye çalıştık.

Birçok Me'ânî kitabının isminin hem "mâna", hem "müşkil", hem

"macâz", hem "ğarîb", hem Tefsîr", hem de "i'râb" kelimesini bazen müş-
tereken, bazen kısmen taşıdıklarını gördük ve delilleriyle gösterdik.

i'râb'ül-Kur'ânlar arasında nasıl farklılıklar varsa, Me'ânî'ler arasin-
da da şiire, ğarîb'e, i'râb'a ya da kraata ağırlık veriş açılarından büyük
farklılıklar arz ettiğini belirledik.

Girişte de sözünü ettiğimiz i'râb ve me'ânî kitapları arasındaki ben-
zer ve farklı tarafları belirlemeye çalıştık.

Ana kaynağına en yakın olan bu kitapların önemi ve onlar uğrunda
gösterilecek her türlü gayretin değeri İzahtan vânededir.

BİBLİYOGRAFYA

KUR'ÂN-I KERİM

ABDÜLBÂKÎ. Muhammed Fuâd.

El-Mu'cem'ül Müferras Li Elfâz'il-Kur'ân'il-Kerim. Metâbi'uş-Şa'b
(1378/1958)

AHFES'UL-EVSAT. Ebü'l-Hasen Sa'id b. Mes'ade

Me'ânî'l-Kur'ân. Tahkik: Dr. Fâiz Fâris. 3. Baskı. 1401 H. 1981 M.
(I - III).

EL-BAĞDÂDÎ. İsmâil Paşa b. Muhammed Emîn b. Mir Selim.

*İzâh'ul-Meknûn Fi'z-Zeyli Alâ Keşf'iz-Zunûn An Esâmî'l-Kütûbi ve'l-
Fünûn.* Matba'at'ül-Behiyye 1364/1945 Hazırlayan: Şerefüddin Yalt-
kaya, Rifat Bilge (I - II).

EL-BAĞDÂDÎ. İsmâil Paşa Muhammed Emîn.

Hediyyet'ül-Ârifin Esmâ'ül-Müellifin ve Âsâr'ul-Musannifin. Vezârat'ül-
Me'ârif'il-Celiyye. Matba'at'ül-Behiyye. İstanbul 1901 (I - II).

BROCKSLMANN. Carl (1956) *Geschichte Der Arabischen Litteratür.*
(GAL), Leiden 1943 - 1949 (I - II).

Süpplementbande. (GAS), Leiden. 1937 - 1942 (I - III).

ED-DÂVÜDÎ. Şemsüddin b. Ali b. Ahmed (Ö: 945 H.)

Tabakât'ül-Müfessirin. Tahkik: Ali Muhammed Ömer. I. Baskı. Mek-
tebet'ül-Vehbe. Matba'at'ül-İstiğâl'ül-Kübrâ. 1972. (I - II).

DAVUDOĞLU Ahmed.

Sahihu Müslim Tercemesi ve Şerhi. 2. Baskı. Sönmez Neşriyat. Renk
Ofset. 1977 (I - 10).

- İBN'L-ENBÂRÎ.** Ebü'l-Berekât Kamâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Nüzhet'ül-Elîbbâ Fî Tabakât'il-Üdebâ.* Tahkik: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Dâru Nehzati Mısır. Matba'at'ül-Medenî. Kâhire.
- EL-ENSÂRÎ.** Dr. Ahmed Mekki'l-Ensârî
Ebû Zekerîyyâ'l-Ferrâ ve Mezhebühü Fî'n-Nahvi ve'l-Lüğa. El-Meclis'ül-A'lâ Li Ri'âyet'il-Fünûn.. Neşru'r-Rasâil'il-Câmi'iyye.
- EL-FERRÂ.** Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd.
Me'âni'l-Kur'ân. 2. Baskı. Âlem'ül-Kütüb. Beyrût. 1980 (I - III).
- İBNÜ HALLİKÂN.** Ebü'l-Abbâs, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. (Ö: 681 H.).
Vefeyât'ül-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zemân. Tahkik: Dr. İhsân Abbâs. Dâru Sâdir. Beyrût. (I - VIII).
- KÂTİB ÇELEBÎ.** Mustafa b. Abdillâh. Hacı Halife.
Keşf'üz-Zunûn An Esâmî'l-Kütübi Ve'l-Fünûn. Hazırlayan: Şerafüddîn Yalıtıkaya, Rifat Bilge. Vekâlet'ül-Me'rif'il-Celiyye. Matba'at'ül-Behiyye. 1360/1941.
- EL-KAYSÎ.** Ebû Muhammed, Mekki b. Ebî Tâlib.
Müşkilü İ'râbü'l-Kur'ân. Tahkik: Yâsîn Muhammed Sevvâs. 2. Baskı. Dâr'ul-Me'mûn Li't-Türâs. Dimeşk. (I - II).
- EL-KİFTÎ.** Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsûf.
İnbâh'ür-Ruvât Alâ Enbâh'in-Nühât. Tahkik: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Matba'atü Dâr'il-Kütüb'il-Misriyye. 1374/1955 I. Baskı (I - III).
- EL-MÜSLİM.** Ebü'l-Huseyn, Müslim b. El-Haccâc'il-Kuşeyrî.
Sahîhu Müslim. I. Baskı. 1374/1955 Dâru İhyâi'l-Kütüb'il-Arabiyye. İsâ Bâbi'l-Halebî. (I - V).
- İBNÜ'N-NEDİM.**
El-Fihrist. Gustav Flügel Dr. Johannes Roediger. 1964 Mektebetü Hayyât. Beyrût - Lübnân.
- EN-NEVEVÎ.** Muhyiddîn Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref.
Sahîhu Müslim Bi Şerhi'n-Nevevî. Matba'at'ül-Misriyye (I - XV).
.Dr. Muhammed Fu'âd.
Târih'ut-Türâs'il-Arabî. Müt: Dr. Fehmî Ebü'l-Fazl. Hey'et'ül-Misriyyet'il-Âmme Li't-Te'lif. Kâhire. 1971.
- SEZGİN.** Dr. Muhammed-Fu'âd.
Mecâz'ül-Kur'ân Mukaddimesi. Müesset'ür-Risâle 2. Baskı. 1401/1981.
- ES-SÜYÛTÎ.** Celâlüddîn, Abdürrahmân.
El-İktirâh Fî İlmî Usûl'in-Nahv. Hazırlayan: Prof. Dr. Ahmed Subhi Firat. Matba'atü Külliyyet'il-Âdâb. 1395/1975.

EZ-ZERKÂNÎ. Muhammed Abdülazîm.

Menâhil'ül-Irfân Fî Ulûm'il-Kur'ân. 3. Baskı. 1372 H. Dâru İhyâ'il-Kütüb'il-Arabiyye. İsâ El-Bâbî'l-Halebî ve Şürekâuhu.

EZ-ZERKEŞÎ. Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh.

El-Bürhân Fî Ulûm'il-Kur'ân. Tahkik: Muhammed Ebü'l-Faz İbrâhîm. 2. Baskı. İsâ'l-Bâbî'l-Halebî ve Şürekâuhu. (I - IV).

EZ-ZEYYÂT. Ahmed Hasen Ez-Zeyyât, İbrâhîm Mustafâ, Hâmid Abd'ül-Kâdir ve Muhammed Ali'n-Neccâr.

El-Mu'cem'ül-Vesît. Matba'atü Mısır. Şeriketü Müsâhemeti Mısriyye. 1380/1960 (I - II).

